

بررسی برخی اصطلاحات مالی مرتبط با املاک وقفی آستان قدس رضوی

اعظم نظر کرده^۱

چکیده

پژوهش بر روی اصطلاحات مالی در ایران در زمره مواردی به شمار می رود که به علت ضعف اسناد و منابع تاریخی تاکنون کمتر به آن پرداخته شده است. در این مقاله ابتدا بحثی مجمل در زمینه شناخت منابع در حوزه اصطلاحات مالی خواهد شد و در ادامه به بررسی برخی از این اصطلاحات با استفاده از اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی خواهیم پرداخت و با توجه به ویژگی های اطلاعاتی این اسناد از جمله پیوستگی اطلاعاتی در دوره های مختلف تاریخی سعی خواهد شد تا اطلاعات جدیدی در این زمینه ارائه گردد.

کلیدواژه های موضوعی: مناسبات ارضی، تیول، اقطاع، سیورغال، اسناد آستان قدس رضوی

مقدمه

مناسبات در لغت به معنای پیوند و رابطه کیفیت و وضعیت ارضی و آنچه مربوط به زمین باشد. در ترکیب این دو واژه با هم به معنای رابطه ها، پیوندها و کیفیت های مربوط به زمین و آنچه در آن است. در اصطلاح کشاورزی آنچه مربوط به ملک، زمینداری، تشکیلات روستایی و روابط میان طبقات مختلفی که مالک زمین اند یا از عواید زمین یا به وسیله زراعت زمین امرار معاش می کنند، می شود. از آنجایی که تشکیلات آستان قدس رضوی براساس موقوفات بنا شده است و این موقوفات هم غالباً زمین کشاورزی، مزرعه و اراضی قابل کشت می باشند و از طرفی اداره کردن این موقوفات و تحصیل عواید از آن ها نیاز به افرادی مثل مستأجر، زارع و دهقان دارد، بررسی نوع قراردادهای، میزان محصولات و شیوه های مختلف کسب درآمد از زمین، روش های اداره کردن آن ها از جمله اقطاع، تیول و سیورغال نیز حایز اهمیت فراوان است. زمین داری و ترکیب طبقات زمین دار، شیوه های اداره کردن درآمدهای آن از مسایل بنیادی است که باتوجه به اوضاع اقتصادی و سیاسی هر دوره در ایران تغییرات اساسی کرده است. در این مجال سعی بر این شده تا این امور مورد کنکاش قرارگیرد. برخی از این اصطلاحات فقط در دوره صفویه وجود داشته و برخی تا دوره قاجار نیز ماندگار بوده است.

ارزیابی منابع پژوهش

در بررسی پیشینه مناسبات ارضی، منابع مطالعاتی آن را می توان به پنج دسته عمده تقسیم کرد تا مطالعه پیرامون آن راحت تر و بر طبق اصول باشد:

۱- نخستین منابع مورد مطالعه در این زمینه، منابع فقهی است که قواعد مزارعه و مضاربه و شروط کسب و تجارت، وقف و حبس و مسایل مربوط به زراعت و تجارت و رابطه بین مالکیت و رعیت، بایع و مشتری را روشن می کند. همچنین منبع اصلی تحقیق در باب خراج، مالیات و به طور کلی مناسبات ارضی منابع فقهی

nazarkardeh87@yahoo.com

^۱ کارشناس ارزشیابی اسناد سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی،

اسلامی است، زیرا با دستورات فقهی روش اداره کردن و استفاده از درآمدهای کشاورزی را به طور کلی و مشخص بیان می‌کند.

۲- دسته دیگر از منابع مورد مطالعه در باب مناسبات ارضی و به عقیده بعضی مهمترین آن‌ها سفرنامه‌های نوشته شده توسط خاورشناسان، دانشمندان و متفکرین غربی است که طی سفرهای خود به ایران کتاب‌هایی را در این باب به رشته تحریر درآورده‌اند. یکی از مهمترین این سفرنامه‌ها، سفرنامه ژان شاردن (ترجمه اقبال یغمایی) است. در این سفرنامه بخش مسوطی درباره مالکیت زمین و درآمدهای آن در ایران آمده که اراضی ایران را به سه دسته خالصه، دولتی و موقوفه تقسیم کرده و شیوه درآمدزایی هر کدام را مشروحاً ذکر کرده است. همچنین وضعیت اراضی بایر در ایران، خشکسالی و قحطی و آفات زمین را نیز توضیح داده است. موقعیت کشاورزان، دهقان‌ها، مالکان و مباشران و شیوه درآمد هر کدام و مالیات آنها را نیز بیان داشته است. منابع، باغات، معادن، درآمدهای مخصوص شاهان صفویه، وضعیت گمرکات ایران، جزیه و خراج، راهداری قوانین و مقررات مخصوص به آن و انواع مالیات دیوانی در این کتاب بیان شده که یکی از منابع مهم و قابل مطالعه است. سفرنامه سانسون در مورد آب و هوای ایران، چگونگی جمع‌آوری مالیات، مقدار و چگونگی ثروت شاهان صفوی، شیوه دریافت جزیه از مسیحیان و عواید گمرکی مملکت ایران است.

سفرنامه فریزر (جیمز بیلی فریزر) معروف به سفر زمستانی (ترجمه دکتر منوچهر امیری) در باب مسایل و شرح بلاد، قراء و قصبات دوره قاجاریه از مآخذ بسیار معتبر به شمار می‌رود. در نامه پنجم این کتاب در مورد آبیاری در قراء و قصبات ایران و وضعیت اراضی شاهرود و دامغان در عهد قاجار سخنان مبسوطی آمده است. وضعیت روستاهای سبزوار و دیگر روستاهای خراسان، درآمدهای شاهان قاجار، اراضی دیمه‌زار، طرز دریافت مالیات و معافیت‌های آن نیز از دیگر مسایل مورد بحث در این کتاب است.

۳- دسته سوم کتابهای جغرافیای تاریخی هستند که در آنها اطلاعات مربوط به مناسبات ارضی به وفور یافت می‌شود مانند دایرة المعارف جغرافیایی یاقوت رومی الحموی به زبان عربی یعنی «معجم البلدان» که توسط ف. وستنفلد چاپ و منتشر شده، اطلاعات مربوط به مزارع و کشاورزی در ایران را داراست ولی کمتر از کتاب‌های جغرافیایی مثل استخری و ابن حوقل و مقدسی اطلاعات دارد. در کتاب‌های مقدمه ابن خلدون نوشته عبدالرحمن محمد بن خلدون و دستور الکاتب فی تعیین المراتب هندو شاه نخبجوانی در مورد وضعیت کشاورزی، زراعت و آبیاری و شیوه دریافت مالیات، خراج جزیه و وضعیت موقوفات در ایران به تفصیل نکاتی را بیان کرده و در زمره منابع باارزشند.

۴- دسته دیگر منابع مورد مطالعه در باب کتابشناسی مناسبات ارضی، کتاب‌هایی هستند که جنبه تحقیقاتی داشته و نویسندگان آن‌ها در پی مطالعات گسترده و جامع به نتایجی در این باب دست یافته‌اند. کتاب «مالک و زارع در ایران» نوشته دکتر ا.ک.س. لمتون در این باب از جمله کتاب‌هایی است که خاورشناسان در مورد ایران نوشته‌اند. موضوع آن کاملاً تازگی داشته و مؤلف با عمق و دقتی قابل تحسین به تحقیق و موشکافی در هر یک از مباحث پرداخته است.

۵- آخرین مورد از منابع مورد مطالعه در این باب، رسالات و مقالات متفرقه‌ای است. از آن جمله رساله مختصری از خواجه نصیرالدین طوسی باقی است در باب تدبیر شکر و مواضع دخل و خرج و احوال خراج و کسانی که از خراج باید معاف باشند. این رساله را پروفسور مینورسکی به کمک مجتبی مینوی در مجله مدرسه مطالعات شرقی و آفریقایی منتشر کرده است. در این باب باید از مقاله غلامرضا وره‌رام با نام بررسی چند سند تاریخی، سیورغال و مسلمی، ولادیمیر مینوسکی در مورد سیورغال نیز نام برد.

اقطاع

اقطاع اصطلاحی در امور ارضی، مالیاتی و دیوانی در قلمرو اسلام است و آن واگذاری زمین، آب، معدن یا منافع حاصل از آن و یا واگذاری حق گردآوری خراج و مالیات و یا واگذاری محلی برای کسب و کار می باشد به کسی به طور محدود در زمانی معین یا نامحدود. (لغتنامه دهخدا، ذیل واژه اقطاع)

پیدایش رسم اقطاع به عهد پیامبر اکرم (ص) باز می‌گردد، اما بررسی حقوقی، تعریف و تدوین اصول و مبانی آن و انواع آن توسط فقها از سده ۲/ق ۸ م به این سو آغاز شد. اقطاع به دو دسته اقطاع تملیک و اقطاع استغلال تقسیم می‌شود. منظور از اقطاع تملیک واگذاری اقطاع به مالکیت مقطع (کسی که به وی اقطاع می‌شود) است. این شکل از اقطاع بر اراضی موات، آباد یا معادن صورت می‌گیرد که رهبر یا امام مسلمانان آن را به هر کس که خواهان احیای آن باشد واگذار کند. اما زمینهای آبادی که بعداً ویران شده اگر مربوط به پیش از اسلام باشد در حکم موات مطلق و اقطاعش جایز است و اگر در دوره اسلامی باشد در مورد آن نظریات بسیار متفاوتی وجود دارد که یک دسته معتقد به جواز و عده‌ای معتقد به عدم جواز اقطاع تملیک آن هستند. (دایره المعارف بزرگ اسلامی، ذیل اقطاع)

یکی از مهم‌ترین دوران اقطاع‌داری در عصر اسلامی روزگار سلجوقیان است که اقطاع و شیوه‌های آن وارد مرحله نوینی شد که نظام‌الملک بانی آن بود و اقطاع را روشمند کرده و اقطاع لشکری و دیوانی را وحدت بخشید. (لمتون، ۱۳۶۲، ص ۱۲۰)

دردوره صفویه که تمرکز در کشور وجود داشت، اقطاع دار مبلغ معین و مقرر درآمد اراضی را به خزانه می پرداخت و حقوق از خزانه می گرفت و عوارض اضافی را که از نظر فلاحیت صورت قانونی نداشت به نفع خود از روستاییان اخذ می کرد (احدی، ۱۳۸۱، ص ۹؛ سازمان کتابخانه‌ها، سند شماره ۳۷۴۶۳)

دردوره صفویه از یک سو اقطاع به تدریج جای خود را به تیول و سیورغال داد و اصطلاحات و اشکال دیگری از آن مانند ادرار و الکا (زمین، ملک، ناحیه) رواج یافت. (سازمان کتابخانه‌ها، سند شماره ۳۵۹۳۷)

از سوی دیگر گروه بسیاری از خاندان‌های تیولدار در این عصر پدید آمدند که برخی از آن‌ها بیش از دو قرن قدرت و ثروت خویش را حفظ کردند. به علاوه حکومت‌های ولایاتی چون گیلان، مازندران، استرآباد، گرجستان، داغستان، کردستان و خوزستان غالباً در دست خاندان‌های اقطاع‌دار قدیمی قرار داشت که از اختیارات وسیعی برخوردار بودند و برای دولت مرکزی خدمات نظامی انجام می دادند. (دایره المعارف بزرگ اسلامی، ذیل اقطاع)

اقطاع اعم از آنکه از بعضی مناصب دولتی مانند وزارت یا قوللر آقاسی باشی که اقطاعات خاص داشتند یا این معنی را که امرای بزرگ و شاهزادگان و خوانین از اقطاعات برخوردار بودند نشان دهد تفاوتی با آنچه در گذشته به کار می‌رفت نداشت جز آنکه منحصر به امرای لشکری نبود. (شوستروالسر، ۱۳۶۴، ص ۴۱)

لمتون معتقد است که تیول اهدای تمام یا قسمتی از بهره مالکانه اراضی معین بود و بر همه انواع اقطاع‌ها اطلاق می‌شد بنابراین در عصر صفوی تیول اعم از اقطاع نظامی و کشوری بوده است. (لمتون، ص ۱۲۶)

اما در دوره افشاریه که عدم تمرکز در دولت دیده می‌شد، اقطاع دار در تمام نواحی کشور به خصوص دراملاک جز مبلغ معینی از درآمد اراضی را به خزانه می پرداخت ولی از خزانه حقوق نمی گرفت و قسمتی از محصول اضافی را به نفع خود به صورت قانونی برداشت می کرد زیرا این وجه و مبلغ معین مالیاتی بر مقاطعه او بود و اقطاع دار در حوزه ماموریت خود صاحب اختیار و حکمران مستقلی محسوب می شد و مانند

سلطان با مردم رفتار می کرد. دیوان ها باقطاع داران در دوره های مختلف روابط برخاسته از شرایط آن دوره را داشتند. (شعبانی، ۱۳۶۹، ص ۷۹)

در مجموعه اسناد آستان قدس رضوی سندهایی در مورد اقطاع برخی مزارع موجود است که نشان می دهد رسم اقطاع به خصوص اقطاع تملیک در مناسبات ارضی مربوط به تشکیلات آستان قدس رضوی مرسوم بوده است. (سازمان کتابخانه ها، سند شماره ۳۷۳۸۹/۲)

یکی از این مزارع مزرعه فیض آباد بود که اقطاع میرزای ضابط بوده است و از درآمد آن به وی در سال ۱۱۵۳ ق مواجب داده می شده است. (سازمان کتابخانه ها، سند شماره ۳۵۹۳۷/۱۳)

مزرعه خوش هوا در مشهد نیز اقطاع اشرف بیگ مین باشی ۲ بوده است که از محل عواید آن به زارعان مزرعه مزبور در سال ۱۱۶۴ ق تقاوی داده می شده است. (سازمان کتابخانه ها، سند شماره ۳۷۴۶۳/۸)

سیورغال

سیورغال از کلمه سیورغاتمیش به معنی هبه و بخشش اخذ شده است. (اشپولر، ۱۳۸۵، ص ۳۳۷) برخی نیز سیورغال را از کلمه سیورسل به معنی جایزه و بخشش معنا کرده اند که از سوی پادشاه به ارباب استحقاق داده می شده است. این واژه در طول دوره های مختلف تغییراتی از نظر معنی و محتوا داشته و در تشکیلات اداری و زندگی اجتماعی ایران در قرن نهم و دهم و تا اوایل قرن حاضر نقش مهمی ایفا کرده است. (ورهرام، ۱۳۶۷، ص ۶۶۷)

در دوره تیموریان سیورغال بیشتر به معنای بخشش مالیات مطرح بوده است. در زمان حکومت آق قویونلوها و قراقویونلوها نیز این واژه مطرح بوده و زمین های زیادی به عنوان سیورغال به افراد داده می شده است به نحوی که این امر باعث تضعیف حکومت مرکزی می شد و سعی آن ها در کاهش تعداد سیورغالات بود که در نهایت با شکست مواجه شدند. شاهان صفوی سیاست متفاوتی نسبت به سیورغال در پیش گرفتند. آنان سیورغال ها را محدود و به اندازه های کوچکتری تقسیم کردند. در آن دوره جهت گیری اعطای سیورغال که قبل از آن بیشتر به افراد نظامی و نخبگان سیاسی داده می شد به سمت و سوی طبقات مذهبی گرایید. علت این چرخش در ماهیت حکومت صفوی بود زیرا آنان به منظور افزایش مقبولیت عمومی و گسترش تشیع از این رسم استفاده می کردند. واژه سیورغال را از چندین جنبه در دوره صفویه می توان مورد بررسی قرار داد:

۱- گیرندگان سیورغال: در این دوره معمولاً طبقات مذهبی، موقوفات، حکام و افراد عادی، برای امور نظامی در زمره گیرندگان سیورغال بودند.

۲- محل اعطا: املاک خالصه شاهی، زمین تملک شده، دهکده، باغات و مزارع، آسیاب ها، و قنوات و یا معافیت ملکی و مالیاتی بود. (حسن آبادی، ۱۳۸۶، ص ۷۰)

۳- هدف از اعطا: تحبیب قلوب زبردستان، آبادی ملک و زمین، مصارف نظامی و پرداخت حقوق نظامیان و تأمین معیشت گیرندگان سیورغال. سیورغال ها، در دوره صفویه صرفاً از حالت اهدای زمین یا محل و موضع خاص خارج شد و گاهی معافیت های مالیاتی از درآمدها و منابع را نیز شامل می شد. ماهیت سیورغال ها دائمی بود و معمولاً بعد از فوت فرد به وراثت وی می رسید و طی حکمی از سوی شاه تجدید می شد. معمولاً بعد از فوت شاه و به تخت نشستن پادشاه جدید،

2 - مین باشی: سرکرده هزار تن از سپاهیان، خدمت ایالت و حکومت کردن، مقامی پایین تر از قائم مقام (دستورالملوک میرزا رفیعا)

سیورغالات را مجدداً پادشاه تجدید می کرده است. در دوره صفویه اهمیت سیورغال ها به عنوان یکی از عوامل مهم تأثیرگذار در نظام سیاسی و اجتماعی نسبت به دوره های قبلی کمتر گردید و بیشتر از آن که اهمیت سیاسی داشته باشد، از دیدگاه اجتماعی و مذهبی در خور تأمل بود. (حسن آبادی، ص ۶۴)

برخی از درآمدهای حاصل از سیورغالات، صرف بیوتات در آستان قدس می شده است. معمولاً استفاده های مختلفی از درآمدهای سیورغالات می شده و سال به سال محل مصرف و شکل آن متفاوت بوده است. قدیمی ترین سند در باب سیورغالات آستان قدس مربوط به پرداخت مستمری و مدد معاش جنسی (گندم وجو) به افراد مختلف از جمله خونچه دار (خونچه دار)، انباردار، شربتدار و خازن آستان قدس از محل عواید مزرعه اخنجان، کاریزپایین، طرق و کنه بیست در سال ۱۰۱۱ق است. (سازمان کتابخانه ها، سند شماره ۲۷۵۲۸/۱۴، سازمان کتابخانه هاسند شماره ۳۲۹۷۱/۳)

با در نظر گرفتن مبلغی به طور سالیانه برای مصاريف خاص مانند سوخت چهل چراغ، قیمت فرش، حق تعمیرات دخل به طور پراکنده و تنقیه نهرشاهی، از این دست بوده است. محتوای اسناد گویای آن است که درآمد مربوط به اعراب بیچاره، جماعات متفرقه و جماعت خلفی نمک کش، در اکثر موارد برای آستان قدس هزینه شده است. (سازمان کتابخانه ها، سند شماره ۳۷۹۰۱/۳)

تیول

تیول در لغت به معنای تملک و تصرف ملک و عقار و زمین داری یا واگذاری خالصه ای از خالصه ها یا مالیات قریه ای توسط دولت به یکی از نوکران در ازاء مواجب او در تمام عمر می باشد. (لغتنامه دهخدا، ذیل تیول) اصطلاح تیول دلالت بر زمین هایی می کند که به جای حقوق به مأموران حکومت داده می شد. (سازمان کتابخانه ها، سند شماره ۳۱۸۲۶)

اصطلاح تیول (یا تیُول) تلفظ نادرست کلمه یتُولِ ترکی چغتایی به معنای «سرزمین و قلمرو» است. مینورسکی تیول را به معنای واگذاری موقت حق جمع آوری مالیاتهای دولتی گرفته و آن را از سیورغال که امتیازی موروثی است متمایز دانسته است (دایره المعارف بزرگ اسلام، ذیل تیول). ظاهراً واژه تیول در دوره قراقوینلوها به کار رفته است. به گفته ابوبکر طهرانی (ج ۲، ۱۹۶۲م، ص ۳۷۱). جهانشاه «امیران» و «تیولداران» را از ولایات فراخواند تا در لشکرکشی به بغداد شرکت کنند. پس از مرگ جهانشاه، سردارانی که در «الکاه و تیولات» خود مانده بودند، آنها را ترک کردند و به ابوسعیدبن قرايوسف پیوستند (همان، ج ۲، ص ۵۱۷). در مورد اخیر و شاید در مورد اول هم، به نظر می رسد که تیول برابر ناحیه یا ولایت بوده است. در دوره صفویه به تیول اشاره های بسیار شده هر چند ماهیت این نوع واگذاری و شرایط اعطای آن گوناگون بوده است. در سال های نخست سلطنت شاه طهماسب اول (۹۳۰-۹۸۴ق) تیول به همراه اصطلاح الکا (ناحیه یا قلمروی که در اختیار طایفه ای بود) به کار می رفت. از اشاره های موجود در متون نمی توان دریافت که این دو اصطلاح مترادف بوده اند یا نه هر چند می توان فرض کرد که احتمالاً تیول واگذاری حق گردآوری مالیات الکا به صاحب آن یا مصونیتهایی در داخل الکا بوده است. به گزارش حسن بیک روملو (ج ۱۲، ۱۳۸۴، ص ۲۴۷)، شاه در ۹۳۱ ق تیولهای امیران استاجلو را قطع گردانیدند و به این سبب آنان در سال بعد شروع به مخالفت با شاه کردند (همان، ج ۱۲، ص ۲۵۰). منشی قمی (ج ۱، ۱۳۶۳، ص ۱۹۵) نوشته است که طهماسب در سال ششم سلطنت خود (۹۳۶ق)، به هر یک از امیران استاجلو ساکن در گیلان که به

دربارش آمده بودند، یک الکا و یک تیول اعطا کرد. که آنان پس از آنکه در ۹۳۸ق اجازه بازگشت به الکاهاى خود را یافتند، متوجه محال تیول و اقطاع خود گردیدند. در ۹۷۷ق، به سبب ظلم و تعدی بعضی امرا، شاه طهماسب دستور داد تغییراتی در تیولات آنان داده شود. (منشی قمی، ج ۱، ص ۵۶۳) همچنین به برخی تغییرات اعمال شده در الکاهاى این امرا اشاره کرده است. در پی تغییر ساختار حکومت صفوی، به امیران بزرگ، ولایات را بیش از الکاها به تیول می دادند. بنابراین، ظاهراً اصطلاح تیول در مفهومی تقریباً شبیه به اقطاع ولایات در دوره سلجوقی، به کار می رفته و در واقع جانشین اصطلاح اقطاع شده بوده، هر چند گاه در منابع به اقطاع نیز اشاراتی رفته است (اسکندر منشی، ۱۳۱۷، ج ۱، ص ۳۲۲، ۳۵۲).

تیول از زمینهای دیوانی، خالصجات و نیز ملک خصوصی به میزانی کمتر از زمین های وقفی واگذار می گردید. قبل از دوره قاجار، تیول دار اغلب امیر یا سرکرده طایفه یا سردار سپاه بود. در برابر واگذاری تیول، از تیول دار انتظار می رفت که در صورت لزوم نیروی نظامی فراهم کند. در برخی موارد تعداد سربازانی که وی می بایست آماده می کرد، در سند واگذاری تیول (تیول نامچه) قید می شد (لمتون، ۱۳۶۲، ص ۱۲۴-۱۲۵). مصونیت ناحیه یا قلمرو تیول از ورود و دخل و تصرف مأموران حکومت، اغلب در سند واگذاری تیول ذکر شده بود. بدین ترتیب، تیول دار در واقع همه اختیارات دیوانی ناحیه ای را که به تیول گرفته بود، در دست داشت. در نتیجه عملاً، اگر نه به طور نظری، تیول به تدریج نوعی واگذاری زمین محسوب می شد. به محض مرگ حاکم، تیول منقضی می شد، مگر اینکه جانشین حاکم آن را تجدید می کرد. تیول دار قدرتمند، همواره حق تیول خود را، با پرداخت بهایی یا بدون آن حفظ می کرد. تیول دار در برابر واگذاری تیول، عوارضی می پرداخت که گاه سالانه بود. با وجود این، روش کار گوناگون بود: وقتی تیول دار فوت می کرد، وارث یا وارثان او اغلب می توانستند امتیاز تیول متوفی را به سود خود حفظ کنند. در مورد تیول نیز، مثل اقطاع در دوره های پیشین، این گرایش وجود داشت که آن را موروثی گردانند و همانند ملک شخصی تلقی کنند. دست یافتن به ارقام موثق برای مقدار زمین تیول دشوار است. این مقدار در زمان ها و ولایت های گوناگون متفاوت بود. در دوره نادرشاه ظاهراً برای پس گرفتن تیول ها و سیورغال ها یا دست کم اعمال نظارت شدیدتر بر آنها تلاش هایی صورت گرفت.

تیول به قول شاردن به دو قسم بود:

۱- اراضی که ضمیمه شغل معینی بود یعنی هر کس مصدر کاری می شد مقداری املاک و اراضی معین در اختیار او قرار می گرفت و در واقع جزء حقوق مقام او محسوب می شد. (سازمان کتابخانه ها، سند ۳۲۸۵ و ۳۲۱۵۹)

۲- اراضی که اختصاصاً در موارد خاصی به عنوان مواجب به کسی واگذار می شد. (سازمان کتابخانه ها، سند شماره ۳۴۸۸۴/۱۹؛ شاردن، ۱۳۷۴، ص ۱۲۳۲)

تیول به همه طبقات کارگزاران دربار و دولت از قورچی باشی، قوللر آقاسی باشی، امیر شکار و توپچی باشی تا حکام، خوانین، وزراء، مستوفیان و کلاتران تعلق می گرفت و هر یک از اینان به تیول های زیردستان نظارت داشتند اما مستوفی الممالک به عنوان ناظر کل همه تیول ها و سیورغال ها می بایست این واگذاری ها را تأیید و تصدیق کند تا ارزش قانونی بیابد. برقراری تیول برای کارمندان دربار از ۱۰۲۶ق رسم شد. (لمتون، ص ۱۲۲)

تیول هایی که هر سال از طرف اداره حسابداری (مستوفی الممالک) به اشخاص واگذار می‌گردید، چنانچه محصول آن که به جای حقوق و مواجب به یکی از مقامات داده بودند از مبلغ مزبور کمتر می‌شد، مباشر ولایت کسر مبلغ را جبران می‌کرد. بالعکس اگر محصول تیول از مبلغ منظور بیشتر می‌شد در این حال فرض قضیه این بود که مازاد را باید به خزانه بفرستند مگر در موارد استثنایی. در سفرنامه شاردن آمده که برآورد عواید زمین هایی که به تیول می‌دادند به روزگاری باز می‌گشت که کسی به یاد نداشت در رعایت مصالح شاه سخت اهمال می‌ورزند و به طور کلی عواید تیول ها عملاً سه چهار برابر مبالغ برآوردیست. عده بیشماری از دهات و املاک وسیع را بابت مزد سواران به تیول می‌دادند که کمترین مزدی بود که سواران می‌گرفتند. آنان خود زمین را زراعت می‌کردند و عوایدی که از آن به دست می‌آوردند سه برابر مزد و مقرر آنان بود. زمینهایی که بدین گونه در ازای مزد و حقوق به تیول داده می‌شد از تفتیش مأموران شاه معاف بود در واقع ملک صاحبان تیول بود و تیول داران با سکنه تیول به دلخواه خود رفتار می‌کردند. (لمتون، ص ۲۲۰)

در دوره صفویان تیول داری به اوج خود رسید. طوایف قزلباش در سراسر کشور پراکنده و دارای تیول و املاک پهناوری بودند و خود را از دیگران برتر و اصیل تر می‌شمردند و از شاه در امور داخلی ایالت خویش فرمان نمی‌بردند. فقط در مواقع جنگ باتمام و یا قسمتی از سپاهیان مخصوص خود به یاری او می‌رفتند. اما از اواخر دوره شاه عباس اول به دلیل ضعف حکومت مرکزی، حکام که خودبه منزله تیولداران بودند، سالی یک بار مراسم خلعت بری انجام می‌دادند و در حوزه خود اختیارات نامحدود داشتند و همچون شاه محلی رفتار می‌کردند. (احدی، ۱۳۸۱، ص ۶)

شیخ علیخان زنگنه وزیر شاه سلیمان صفوی چندین بار به فکر اصلاح و ممیزی تیول ها افتاد ولی موفق نشد. همه خانهای بزرگ به خاطر منافع خود پنهانی با این کار مخالفت می‌ورزیدند زیرا همگی از این املاک در تیول خود داشتند و در این میان برخی بر اثر این تجدیدنظر عوایدشان به ربع و حتی کمتر از آن کاهش یافت. اشکال کار این بود که خود شیخ علیخان نیز دامنش از لوٹ ضبط املاک و سوء استفاده برکنار نماند. (باستانی پاریزی، ۱۳۷۸، ص ۱۵)

نادر در ۱۱۵۱ق فرمان داد تمام تیولات و موقوفات فارس را پس بگیرند، اما بعید است که این دستور به تمامی اجرا شده باشد (فسایی، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۵۴۴؛ لمتون، ۱۹۵۳، ص ۱۲۹). در دوره قاجاریه، سرزمینهای وسیعی از کشور به عنوان تیول، چه به صورت واگذاری مناطقی برای جمع آوری مالیات های آن و چه در عوض حقوق مأموران حکومتی از دست حکومت مرکزی خارج شد (لمتون، ۱۹۵۳، ص ۱۳۹-۱۴۰). بر پایه برآورد رالینسون در دوره قاجار حدود یک پنجم تمام درآمد ایران به شکل تیول از اختیار حکومت مرکزی خارج گردید. یکی از اولین اقدامات مجلس شورای ملی پس از استقرار مشروطیت، فسخ تیول بود. (لمتون، ۱۳۶۲، ص ۱۷۹)

تیول از رسوم^۳ زمین داری در اسناد آستان قدس رضوی است که به ویژه در دوره صفویه و افشاریه جایگاه خاصی داشته است. قدیمیترین سند تیول در آستان قدس مربوط به سال ۱۰۳۷ق و تحصیل عواید نقدی و جنسی از بابت واگذاری تیول به افراد توسط تحصیلداران آستان قدس رضوی به خصوص مزارع اسفراین وتون است. (سازمان کتابخانه‌ها، سند شماره ۳۱۸۲۶)

بیشتر این گونه اسناد، مربوط به تیولات ضبطی دوره افشاریه است که از عواید آن ها به سپاهیان و نظامیان حقوق و مواجب پرداخت می‌شد. (سند شماره ۳۵۹۲۷/۱) از جمله این تیولات ضبطی بلوک درزاب، تبادکان،

^۳ رسوم جمع رسم و نوعی سند است که در اسناد مربوط به زمینهای کشاورزی بیشتر دیده می‌شوند.

جورمکن، رزانرود، شاندیز، منیژان و میان ولایت بود که در سال ۱۱۵۳ق صورت درآمد آنها در اسناد آستان قدس ضبط و ثبت شده است. (سازمان کتابخانه‌ها، اسناد شماره های ۳۵۹۲۸/۱، ۳۵۹۲۹/۱، ۳۵۹۴۸/۳) همچنین در این مورد حکم صدر اعظم در خصوص اعطای قریه آهار رودبار یکی از دهات تهران به عنوان تیول به آصف السلطنه امیر تومان در سال ۱۳۱۴ق در عوض مالیات سالیانه وی از محل مستمری و تخفیف سادات مزرعه مزبور حائز اهمیت فراوان است. نشان می دهد این امر در دوره قاجار نیز رواج داشته است. (سازمان کتابخانه‌ها، سند شماره ۵۶۶۹۴/۱)

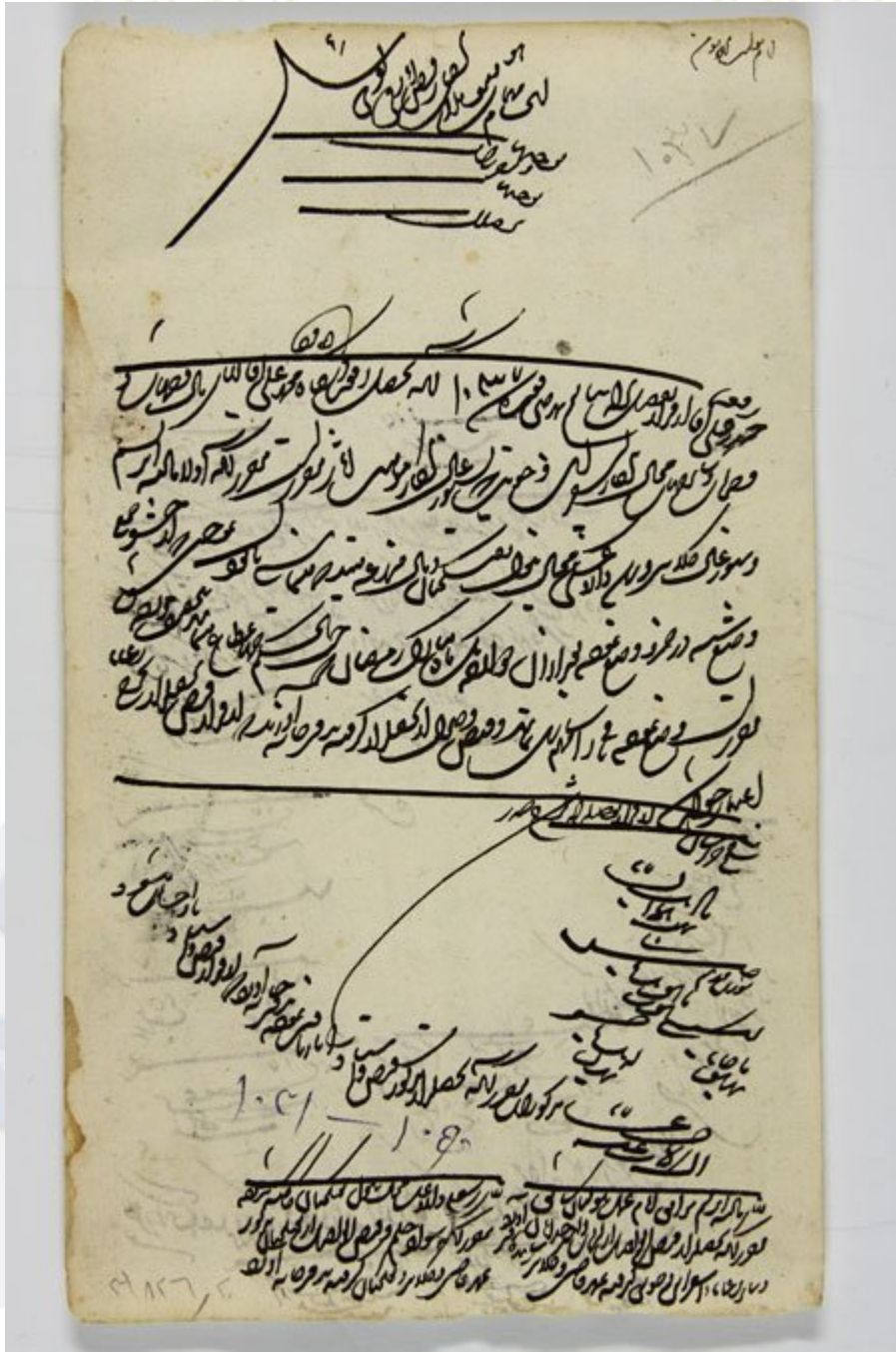
منابع و ماخذ

- ابن خلدون، محمد بن عبدالرحمن (۱۳۳۷). **مقدمه ابن خلدون (ج ۲)**. ترجمه محمد پروین گنابادی. تهران: [بی نا].
- لمتون، ا. ک. س (۱۳۶۲). **مالک و زارع در ایران**. ترجمه منوچهر امیری. تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی وابسته به وزارت فرهنگ و آموزش عالی.
- حسن آبادی، ابوالفضل (۱۳۸۶). "نگاهی به اسناد سیورغال در دوره صفویه". **فصلنامه گنجینه اسناد**، سال هفدهم، ۱۳۸۶، دفتر سوم.
- شاردن، ژان (۱۳۷۴). **سفرنامه (ج ۳)**. ترجمه اقبال یغمایی. تهران: انتشارات توس.
- خسروی، خسرو (۱۳۳۵). **نظامهای بهره‌برداری از زمین در ایران (از ساسانیان تا سلجوقیان)**. تهران: انتشارات شبگیر.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۶۲). **تاریخ ایران بعد از اسلام**. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- نصرالله، محمدعلی (۱۹۸۵م). **تطور نظام ملکیه الاراضی فی الاسلام**. بیروت: دارالحدیث لبنان.
- پطروشفسکی، ایلیا پاولویچ (۱۳۷۵). **کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول**. ترجمه کریم کشاورز. تهران: انتشارات نیل.
- میرزا سمیعا (۱۳۶۸). **تذکره الملوک**. به کوشش دکتر سید محمد دبیر سیاقی، ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- بوسه، هریرت (۱۳۶۷). **پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی**. ترجمه دکتر غلامرضا وره‌رام. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی تهران، ۱۳۶۷.
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم (۱۳۷۸). **سیاست و اقتصاد عصر صفوی**. تهران: انتشارات صفی‌علیشاه.
- شوستر والسر، سبیللا (۱۳۶۴). **ایران صفوی از دیدگاه سفرنامه‌های اروپائیان**. ترجمه دکتر غلامرضا وره‌رام. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- سیوری، راجر (۱۳۶۶). **ایران عصر صفوی**. ترجمه کامبیز عزیزی. تهران: انتشارات سحر.
- پطروشفسکی، کارل پان؛ اسمیت، جان ماسون (۱۳۶۶). **تاریخ اجتماعی - اقتصادی ایران در دوره مغول**. ترجمه دکتر یعقوب آژند. تهران: انتشارات اطلاعات.
- اسراری، رضا (۱۳۳۷). **نقش اصلاحات ارضی در توسعه اقتصادی**. تهران: مصور.

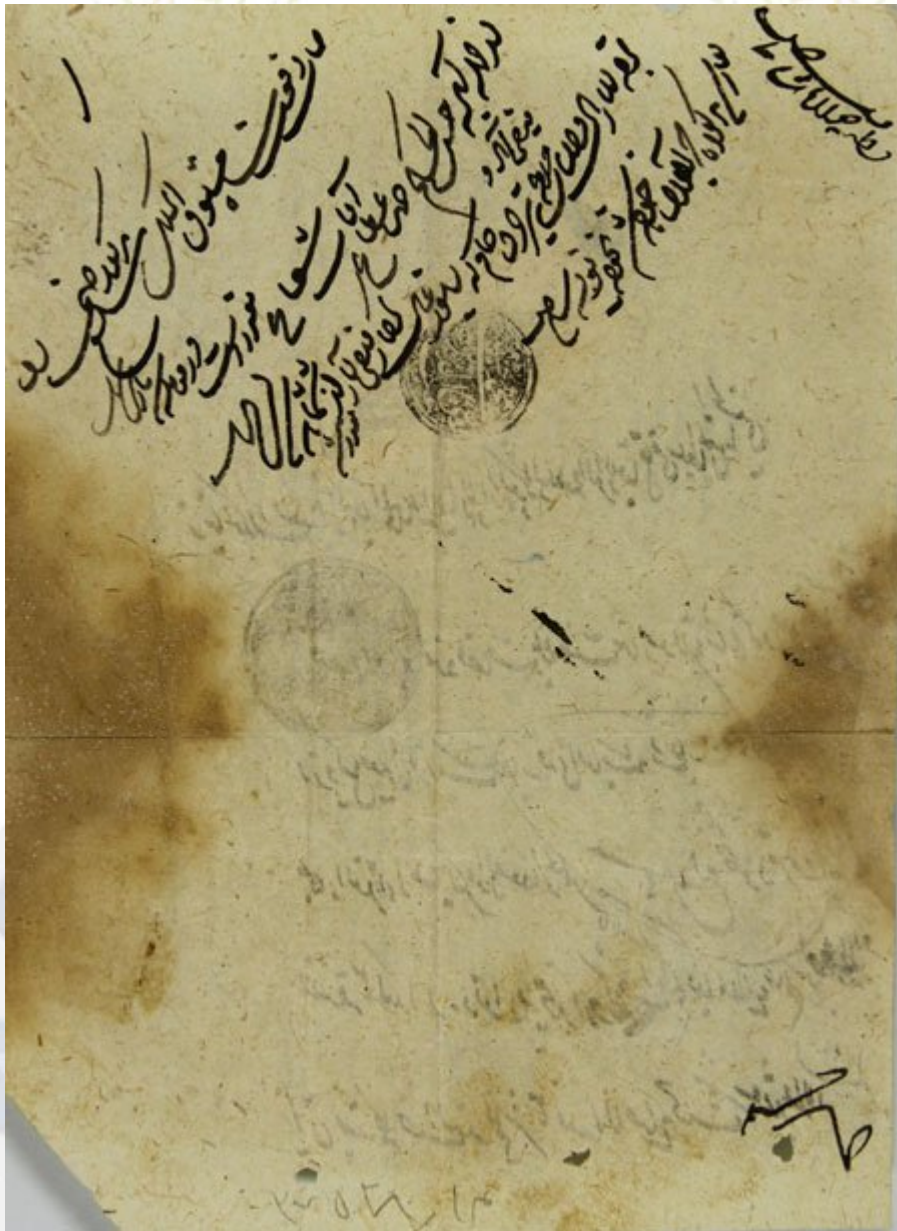
- فلور، ویلیم (۱۳۸۵). **نظام قضایی عصر صفوی**. ترجمه حسن زندیه. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- اربورن، کلاوس میثائیل (۱۳۸۳). **نظام ایالات در دوره صفویه**. ترجمه کیکاوس جهاننداری. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳.
- شعبانی، رضا (۱۳۶۹). **تاریخ اجتماعی ایران در عصر افشاریه (ج ۱)**. تهران: انتشارات نوین.
- یاوری، احمد رضا (۱۳۵۹). **مقدمه‌ای بر شناخت کشاورزی سنتی ایران**. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- احدی، حسن (۱۳۸۱). "نقش اقطاع داری و دیوانسالاری در پویه تاریخ ایران". **نشریه کیهان اندیشه**، شماره ۸۱.
- جی-آ-بویل (۱۳۶۶). **تاریخ ایران کمبریج**. ترجمه حسن انوشه. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- اسکندرمنشی، محمدیوسف (۱۳۱۷)، تاریخ عالم آرای عباسی، چاپ سهیلی خوانساری، تهران.
- روملو، حسن (۱۳۸۴)، احسن التواریخ، تهران، انتشارات اساطیر،
- طهرانی، ابوبکر (۱۹۶۲-۱۹۶۴)، دیار بکریه تاریخ حسن بیک آق قویونلو و اسلاف او و آنچه بدان متعلق است از تواریخ قراقویونلو و چغاتای، چاپ نجاتی لوغال و فاروق سومر، آنکارا.
- فسائی، حسن بن حسن (۱۳۶۷). **فارسنامه ناصری**. چاپ منصور رستگار فسائی، تهران.
- منشی قمی، احمد بن حسین (۱۳۶۳)، **خلاصه التواریخ**، چاپ احسان اشراقی، تهران.

تصویر شماره ۱۵

تحصیل وجوه نقدی از بابت واگذاری سیورغالات و مزارع توسط تحصیلداران آستان قدس در سال

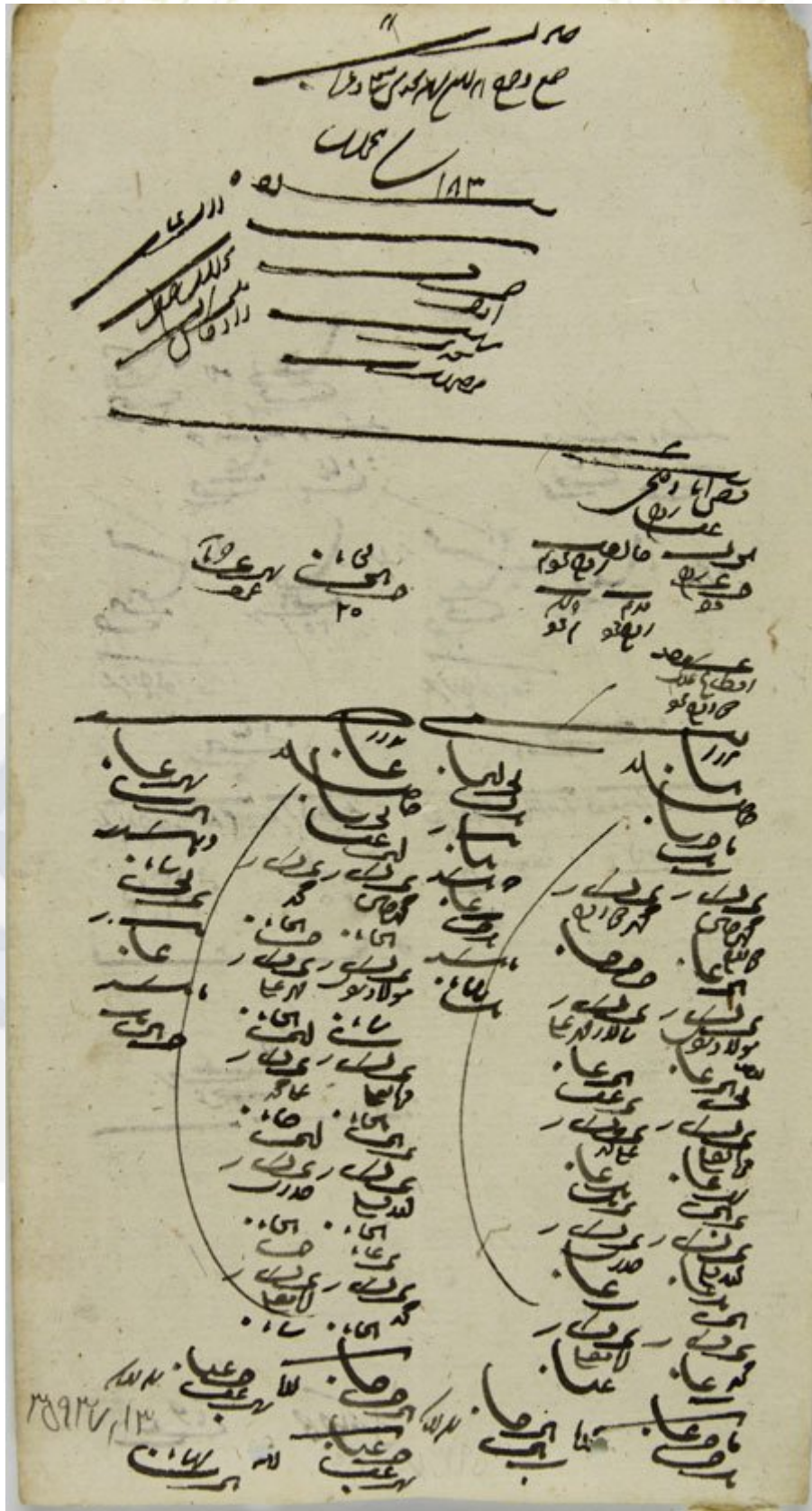
۱۰۳۷ ق

تصویر شماره ۲

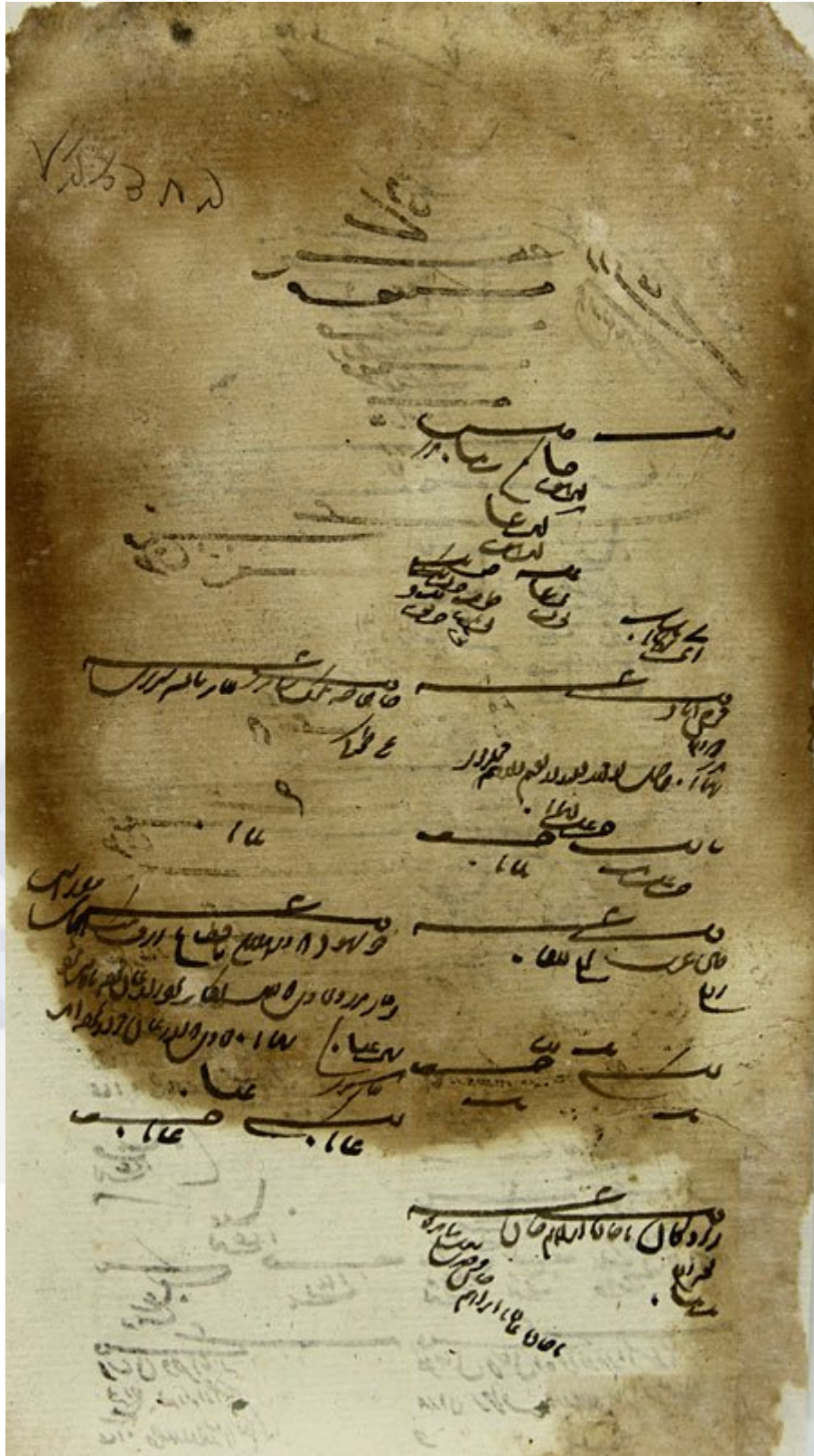
پرداخت وظیفه به مستوفی الملک از محل مزرعه اندشت که قدیمیترین سند در مورد سیورغالات آستان قدس رضوی در سال ۱۰۱۱ ق می باشد.

تصویر شماره ۳

پرداخت مواجب به تیول دار از عواید بلوک رادکان و مزرعه فیض آباد از تیول ضبطی دوره افشار عوض اقطاع تملیک

تصویر شماره ۴

دریافت وجوهات نقدی و جنسی از زراعات آستان قدس در مشهد از جمله مزرعه خوش هوا که اقطاع اشرف بیک مین باشی بوده است.